

The Image of Amir al-Mu'minin Ali (Peace be upon him) in *al-Fihrist* of Muhammad ibn Ishaq al-Nadim

Mahdi Mojtahedi*, Leyli Abdi**

Zahra Darrudi***

Abstract

Amir al-Mu'minin 'Ali (Peace be upon him) holds a very high position in Islam and the Muslim heritage, both as the immediate successor and "wasī" of the Prophet Muhammad (Peace be upon him) and as the fourth caliph for Muslims. Therefore, his image has been reflected and examined from various aspects in the works and writings of Muslims throughout history. One of the works that can be considered in this regard is the valuable book *al-Fihrist*, an ancient Bio-bibliographic work of the late fourth century, authored by Muhammad ibn Ishaq al-Nadim. The present study, using a descriptive-analytical method, has examined the data of this work in relation to Ali (Peace be upon him). The findings show that Nadim, who has mentioned the Imam on various occasions in *al-Fihrist*, on the one hand has introduced the Muṣḥaf of Ali (Peace be upon him) and works of Ali such as his speeches, virtues, life events, and martyrdom, and on the other hand has referred to his Shi'a followers and opponents. The terminology used in the mentions of the Imam is significant, and its analysis is grounded in the oldest manuscript of the text, which is a copy of a manuscript in Nadim's handwriting. The results indicate that the image of Imam Ali (Peace be upon him) in *al-Fihrist* is portrayed as a sacred figure, author, originator of the science of

* Assistant Professor of History and Civilization of Muslim Societies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran, mmojtahedi@um.ac.ir

** Ph.D. Candidate of History and Civilization of Muslim Societies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran (Corresponding Author), Leyliabdi223@gmail.com

*** MA in History and Civilization of Muslim Societies, University of Tehran, Mashhad, Iran, Zahra1372.darrudi@ut.ac.ir

Date received: 28/08/2024, Date of acceptance: 23/12/2024

grammar, subject of writings, a miracle of the Prophet (Peace be upon him), and the center of various inclinations.

Keywords: Ali ibn Abi Talib (Pbuh), *al-Fihrist*, Muhammad ibn Ishaq al-Nadim, Shi'a, codicology.

سیمای امیرالمؤمنین علیه‌السلام در الفهرست محمد بن اسحاق ندیم

مهدی مجتهدی*

لیلی عبدی**، زهرا درودی***

چکیده

امیرالمؤمنین علی(ع) هم به عنوان وصی و جانشین بلافصل رسول خدا(ص) و هم به مثابه خلیفه چهارم مسلمانان، جایگاه بسیار بلندی در اسلام و میراث مسلمانان دارد. از این رو سیمای ایشان از ابعاد گوناگون در آثار و تألیفات مسلمانان در طول تاریخ بازتاب یافته و مورد بررسی قرار گرفته است. یکی از آثاری که با این رویکرد می‌تواند مورد توجه قرار گیرد، کتاب ارزشمند الفهرست، زیست‌کتابشناسی کهن اواخر قرن چهارم تألیف محمد بن اسحاق ندیم است. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی به داده‌های این اثر در ارتباط با علی(ع) پرداخته است. بررسی‌ها نشان می‌دهد ندیم که به مناسبت‌های مختلف از آن حضرت در الفهرست یاد کرده است از یک سو به معرفی مصحف علی(ع) و آثار علوی از قبیل سخنان، فضائل، وقایع زندگی و مقتل حضرت پرداخته و از دیگر سو به شیعیان و مخالفان ایشان اشاره کرده است. در این میان الفاظ و عباراتی که در یادکرد از آن حضرت به کار رفته نیز قابل توجه است و بررسی آن بر اساس کهن‌ترین نسخه کتاب انجام گرفته است که از روی نسخه‌ای به خط ندیم نگاشته شده است. یافته‌ها حاکی از آن است که سیمای علی(ع) در الفهرست در قالب شخص مقدس، مؤلف، مبدع علم نحو، موضوع تألیفات، معجزه پیامبر(ص) و محور گرایش‌ها بازتاب یافته است.

* استادیار تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران، mmojtahedi@um.ac.ir

** دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (نویسنده مسئول)،
Leyliabdi223@gmail.com

*** کارشناسی ارشد تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه تهران، مشهد، ایران، Zahra1372.darrudi@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۰۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۳

کلیدواژه‌ها: علی بن ابی طالب علیه‌السلام، الفهرست، محمد بن اسحاق الندیم، شیعه، نسخه‌شناسی.

۱. مقدمه

ابوالفرج محمد بن اسحاق وراق بغدادی (د. حدود ۳۸۰ ق)، معروف به «ابن ندیم» یا به احتمال صحیح‌تر «ندیم»^۱، کتابشناس بزرگ قرن چهارم هجری و مؤلف اثر مشهور «الفهرست» است. او که نام بسیاری از دانشمندان و تألیفات آنان را زنده نگه داشته، خود توسط هم‌عصران و نیز پسینیانش به فراموشی سپرده شده است.^۲ وی در بغداد به کار وراقی اشتغال داشت. شغل وراقی که در عربی به آن وراقت «الوراقة» گفته می‌شد عبارت بود از مجموعه‌ای از فعالیت‌های مربوط به تولید و نشر کتاب از قبیل استنساخ، تذهیب، تجلید و خرید و فروش کتاب که با تسامح می‌توان معادل کتاب‌فروشی را برای آن به کار برد. البته ندیم یک کتاب‌فروش ساده نبود بلکه در سنجش و ارزیابی آثار نیز توانا و مؤلفی بود که به شهادت الفهرست، توانسته است با نهایت دقت آثار مسلمانان و حتی برخی از آثار باستانی ملل را جمع‌آوری نماید. الفهرست به مثابه دانشنامه‌ای است که نه مجال بررسی عمیق علوم مختلف بلکه متکفل ذکر مصنفان و فهرست آثار ایشان است و اطلاعات گران‌بهایی از مؤلفان سده‌های نخستین اسلامی و آثارشان ارائه می‌دهد. تاریخ نگارش الفهرست به تصریح خود مؤلف سال ۳۷۷ قمری است (ندیم، ۲۰۱۴، ۳/۱).^۳ ندیم در الفهرست از اطناب خودداری کرده و منظور خویش را در حد کفایت بیان کرده و شاید در مختصرنویسی تعمد داشته تا بتواند یک کتابخانه را در یک جلد کتاب جای دهد. ندیم با تألیف این اثر به میراث بشری خدمت شایانی کرده و امروزه شهرت وی به حدی است که کمتر کسی را می‌توان یافت که ورودی در مطالعات تاریخ و تمدن مسلمانان داشته باشد و نامی از وی و کتابش نشنیده باشد.

مسئله پژوهش حاضر شناخت نوع نگرش ندیم به شخصیت علی (ع) است که ضمن مطالب و مباحث مختلف، مستقیم یا غیر مستقیم در الفهرست بازتاب یافته است. ندیم در الفهرست، نوع نگاه خود و جامعه‌اش را نسبت به امام به نمایش درآورده است و چنان‌که در ادامه مقاله نیز به تفصیل اشاره خواهد شد، وی هر جا که نام علی (ع) را به میان آورده با عبارات «امیرالمؤمنین» و «علیه‌السلام» از ایشان یاد کرده و همچنین زمانی که از اولاد علی (ع) و ائمه اطهار سخن می‌گوید با عبارات «علیهم‌السلام» از آن‌ها یاد نموده است. این در حالی است که زمانی که از دیگر خلفای راشدین سخن به میان می‌آورد هیچ عبارتی را به کار نمی‌برد و تنها

به آوردن نام آن‌ها اکتفا می‌کند. اگرچه در چند مورد عبارت «رضی الله عنه» در نسخه چاپی این کتاب در مورد دیگر افراد دیده می‌شود (برای اطلاع بیشتر بنگرید: ندیم، ۲۰۱۴: ۱/۱۰۵ و ۱۰۸)، اما در نسخه‌های اصلی اثری از این تعبیر نیست و از این رو می‌توان دریافت که این عبارات توسط ناسخان اضافه شده است.

درباره ضرورت پژوهش حاضر باید به این نکته اشاره کرد که به نظر می‌رسد بررسی داده‌های موجود در *الفهرست* در رابطه با علی (ع) برای نخستین بار تصویر روشنی از سیمای امام در این کتاب ارائه می‌دهد و با گونه‌شناسی داده‌ها، راه را برای پژوهش‌های جدید هموار می‌کند. افزون بر این می‌توان رویکرد مؤلف را نسبت به امام، اصحاب، دوستان و دشمنان ایشان بازشناخت و جانبدارانه یا بی‌طرفانه بودن آن را ارزیابی کرد. این پژوهش را می‌توان گام نخست برای بازخوانی اندیشه و مذهب ندیم محسوب کرد.

با توجه به اهمیت *الفهرست* و اطلاعات ارزشمند آن، تحقیقات زیادی در این زمینه صورت گرفته است چنانچه از جمله‌ی آخرین مقالات منتشر شده درباره *الفهرست* می‌توان به مقاله «تقابل جریان‌های فکری جهان اسلام مبتنی بر گونه‌شناسی ردیه‌های کلامی *الفهرست* ندیم»^۴، منتشر شده در سال ۱۴۰۱ و همچنین مقاله «Mariam al-Ijli al-Asturlabi(c. Tenth centry CE): An extract from Fihrist al-Nadim (Index)»^۵ منتشر شده در سال ۲۰۱۴ اشاره کرد. اما با این وجود برخلاف انتظار تاکنون پژوهشی که ترسیم‌کننده سیمای امام علی (ع) بر اساس *الفهرست* باشد، مشاهده نشده است. بنابراین در پژوهش حاضر تلاش شده است تا نگاه ندیم نسبت به علی (ع) بررسی شود. به منظور تحقق هدف موردنظر لازم است ابتدا اشاره‌ای به مذهب ندیم داشته باشیم.

۲. گرایش مذهبی ندیم

درباره گرایش مذهبی ندیم اختلاف نظر وجود دارد چنانکه برخی او را شیعی و معتزلی خوانده‌اند. از جمله یاقوت که وی را با عنوان «شیعیاً معتزلیاً» یاد کرده است (حموی، ۱۹۹۳: ۶/۲۴۲۷). ذهبی نیز ندیم را با این عنوان معرفی می‌کند: «ابوالفرج الاخباری الادیب الشیعی المعتزلی» (ذهبی، ۲۰۰۳: ۸/۸۳۳) ابن حجر نیز ندیم را با همین عنوان معرفی کرده است، چرا که اهل سنت را «حشویه» و اشاعره را «مجبیره» نامیده است (ابن حجر، ۲۰۰۲: ۶/۵۵۹ - ۵۵۸).

با توجه به این گزارش‌ها باید به این نکته اشاره کرد که اگرچه ندیم در شرح آثار معتزله نیز از خود همدلی نشان داده، اما چنانکه دکتر صبحی نیز یادآور شده است، باید ندیم را قبل از آنکه معتزلی معرفی کنیم، شیعه بدانیم (صبحی، ۱۹۸۵: ۱/۲۶۴)؛ چرا که نگاهی به الفهرست، شیعه بودن او را به خوبی نشان می‌دهد.^۶ روشن‌ترین دلیل صحت این سخن جایگاهی است که علی (ع) در نزد ندیم دارد. وی هر جا که نام ایشان را به میان آورده با عبارات «امیرالمؤمنین» و «علیه‌السلام» از ایشان یاد کرده و همچنین زمانی که از اولاد علی (ع) سخن می‌گوید با عبارات «علیهم‌السلام» از آن‌ها یاد نموده است، که این کار از مختصات شیعیان است و این مسئله شیعه بودن مؤلف را می‌رساند که از تظاهر به این معنا نیز خودداری نداشته است.^۷ چنان‌که وی پس از نام بردن از هشام می‌گوید: «...و هَذَا الْمَذْهَبَ بِالْغَيْرِ» (ندیم، ۲۰۱۴: ۱/۶۳۲) دقت به این تعبیر هواخواهی وی را نسبت به تشیع می‌تواند نشان دهد. همچنین وی پس از نام بردن از حسن بن محبوب می‌افزاید: «مِنْ أَصْحَابِ مَوْلَانَا الرِّضَا وَ مُحَمَّدِ ابْنِهِ عَلَيْهِمَا السَّلَام.» (همان، ۲/۳۷)

قرائن دیگری نیز وجود دارد که می‌تواند بر تشیع وی دلالت کند، ازجمله اینکه ندیم در کتاب خود از دو اصطلاح «عامه» و «خاصه» استفاده کرده است. تعبیر خاصه برای شیعیان و عامه برای اهل سنت است. به نظر ابن حجر، به‌کارگیری این دو اصطلاح اختصاص به شیعه دارد و او به همین دلیل ندیم را شیعه دانسته است. علاوه بر این هرکسی را که شیعی نیست از «عامه» می‌داند (ابن حجر، ۲۰۰۲: ۶/۵۵۹). ابن حجر که در مذهب خود بسیار متعصب بود، شرح حال مفصل‌تری از ندیم آورده و مهم‌تر اینکه بررسی انتقادی از شخصیت ندیم و ویژگی کار وی محسوب می‌شود. بنابراین نگاه انتقادی ابن حجر به ندیم و الفهرست شیعه بودن ندیم را می‌رساند. بنابر آنچه که گفته شد در ادامه به بررسی مسئله اصلی یعنی داده‌های ندیم و الفهرست در رابطه با علی (ع) می‌پردازیم.

۳. نحوه یادکرد از علی (ع) در الفهرست

عبارات احترام‌آمیزی که در الفهرست هنگام ذکر نام علی (ع) آمده است به دو نوع پیشین و پسین تقسیم می‌شود: نخست لقب «امیرالمؤمنین» که پیش از ذکر نام ایشان آمده و دیگری عباراتی که پس از نام ایشان بیان می‌گردند همانند «علیه‌السلام» و «صلوات‌الله‌علیه». تمامی این عبارات دعایی نشان از احترام و توجه خاص نویسنده به علی (ع) دارد و احتمال تشیع وی را نیز پررنگ‌تر می‌گرداند بنابراین در ادامه در مورد هر کدام توضیحاتی آورده می‌شود.

۱.۳ استفاده از لفظ «امیرالمؤمنین»

درخشان‌ترین و گویاترین تابلو از انعکاس شخصیت علی (ع) در *الفهرست*، الفاظ و تعبیراتی است که در مورد ایشان به کار رفته است. در روایاتی از پیامبر اکرم (ص) دیده می‌شود که آن حضرت، علی (ع) را امیرالمؤمنین خوانده است. از آن جمله فرموده است: «سَلِّمُوا (نسلم) علی علی‌بامرہ المؤمنین» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱/ ۲۹۲)^۸. سید بن طاووس محدث شیعه در قرن هفتم نیز، کتابی با عنوان *الیقین بایختصاص مولانا علی بامرہ المؤمنین* نوشته که در این کتاب با اتکا به ۲۲۰ حدیث از منابع اهل سنت، لقب امیرالمؤمنین را مختص به علی (ع) دانسته است.^۹ احترام ندیم و توجه ویژه وی به آن حضرت در جای‌جای کتاب *الفهرست* نمایان است. چنانکه وی در اکثر موارد و هنگامی که از امام سخن به میان می‌آورد، واژه «امیرالمؤمنین» را قبل از نام ایشان آورده است. برای مثال در معرفی اصم نام امام را با لقب امیرالمؤمنین همراه کرده است: «و کان من المعتزله المعدودین و فیه میلٌ علی امیرالمؤمنین علی علیه السلام» (ندیم، نسخه چستریتی، ۲۳۱).

ظاهراً همین مقدار کافی است تا نشان دهد که ندیم در برابر علی (ع) موضعی خاص نسبت به دیگر خلفا دارد و تنها لفظ امیرالمؤمنین را درباره آن حضرت به‌کاربرده است و حتی یک مورد نیز در *الفهرست* مشاهده نمی‌شود که از دیگر خلفا با این عنوان یاد کرده باشد. در اثبات این ادعا همین بس که وی لفظ عمر و ابوبکر و عثمان را تنها به‌صورت «قال عمر» (ندیم، ۲۰۱۴: ۱/ ۶۰) و «قال ابوبکر» (همان، ۱/ ۶۱) و «قال عثمان» و مانند آن آورده است (همان).

۲.۳ به کار بردن عبارت دعایی «علیه السلام»

از دیگر الفاظی که ندیم هنگام اشاره به نام علی (ع) به کار برده، لفظ «علیه السلام» است.^{۱۰} این واژه عبارتی دعایی است که بیشتر، شیعیان برای احترام پس از نام بردن از پیامبران و امامان علیهم‌السلام و نیز برخی امام زادگان به کار می‌برند. اهل سنت نیز برای تکریم پیامبران و برخی فرشتگان از عبارت علیهم‌السلام استفاده می‌کنند، اما برای امامان شیعه مانند دیگر صحابه عبارت «رضی الله عنه» را به کار می‌برند، به جز علی (ع) که برای وی از عبارت «کرم الله وجهه» نیز استفاده می‌کنند. آنان دلیل این اختصاص را این‌گونه مطرح می‌کنند که علی (ع) تنها کسی است که هیچ‌گاه برای بتی سجده نکرده است (ابن حجر هیتمی، [بی‌تا]: ۴۱)^{۱۱}.

ندیم لفظ «علیه‌السلام» را در کتاب خود فراوان به کار برده و به ندرت می‌توان جمله‌ای را پیدا کرد که پس از نام ایشان این عبارت نیامده باشد و کاربرد آن به قدری نزد ندیم اهمیت دارد که حتی گاهی به فاصله دو سطر این مسئله رعایت شده است چنانکه آمده است:

و رأیت فی جملتها مصحفا بخط خالد بن أبی الهیاج صاحب علی علیه‌السلام ثم وصل هذا المصحف الی عبدالله بن حانی، رحمه الله و رأیت فیها بخطوط الاثمه من الحسن و الی الحسین علیهم‌السلام و رأیت عنده أمانات و عهدودا بخط امیرالمؤمنین علی - علیه‌السلام - و بخط غیره ... (ندیم، نسخه چستربیتی: ۳۵)

این شیوه برخورد گویای احترام فراوانی است که ندیم نسبت به امام ابراز می‌دارد. ندیم حتی زمانی که از اولاد علی (ع) نیز سخن به میان می‌آورد با لفظ «علیه‌السلام» از آن‌ها یاد می‌کند چنانکه در جمله فوق زمانی که از امام حسن (ع) و امام حسین (ع) یاد کرده، این عبارت را به کار برده است. جز آنچه که در متن اشاره شد، ندیم در موارد بسیار زیادی از این عبارات استفاده کرده است که در اینجا به نشانی برخی از آن‌ها در الفهرست بسنده می‌شود.^{۱۲}

۳.۳ به کار بردن عبارت دعایی «صلوات‌الله‌علیه»

به آیه ۵۶ سوره احزاب «آیه صلوات» می‌گویند: (إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا)، خدا و فرشتگانش بر پیامبر درود می‌فرستند ای کسانی که ایمان آورده‌اید بر او درود فرستید و به فرمانش به‌خوبی گردن نهید (سوره احزاب: ۵۶).

«صلوات‌الله‌علیه» جمله‌ای دعایی است و از متن آیه گرفته شده که هنگام به زبان آوردن نام پیامبر (ص) یا کتابت نام ایشان آورده می‌شود. شیعیان این عبارت را بعد از نام ائمه نیز بر زبان رانده یا کتابت می‌کنند.^{۱۳} طبق نظر شیعیان در صلوات به رسول‌الله، صلوات بر آل محمد نیز باید ضمیمه شود و این مسئله از ضروریات میان شیعه است و روایات در این موضوع، بی‌شمار است و نمونه‌های فراوانی از این کاربرد در کتاب‌های شیعی وجود دارد (بنگرید به: ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۲۹۲/۳؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۱۴۶). اهل سنت در نوشته‌هایشان بعد از نام علی (ع) از عبارت کرم الله وجهه استفاده می‌کنند (بخاری، ۱۴۱۰: ۲۵۳/۸).

این در حالی است که می‌توان گفت در هیچ کجای نسخه خطی چستربیتی این عبارت بعد از نام امام علی (ع) نیامده است و به هنگام بیان چگونگی وضع علم نحو بعد از نام ایشان

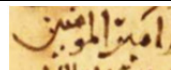
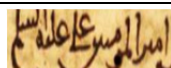
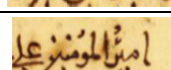
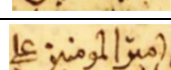
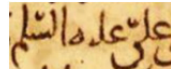
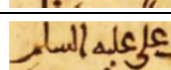
سیمای امیرالمؤمنین علیه السلام ... (مهدی مجتهدی و دیگران) ۲۶۹

عبارت دعایی صلوات الله علیه آمده است «اخذ ذلك عن امير المؤمنين علي بن أبي طالب - صلوات الله عليه» (ندیم، ۲۰۱۴، ۱/۱۰۳).

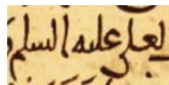
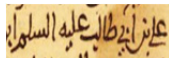
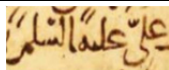
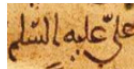
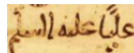
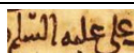
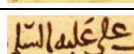
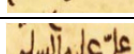
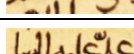
در جدول پیش رو به بررسی عبارت‌های دعایی کتاب *الفهرست* می‌پردازیم. گفتی است که برای نسخه خطی، به شماره فریم (ف) فایل دیجیتال آن ارجاع داده شده است.

۲۷۰ پژوهش‌نامه علوی، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

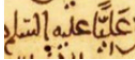
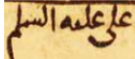
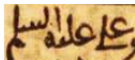
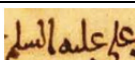
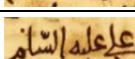
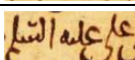
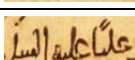
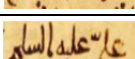
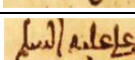
جدول شماره ۱ (بررسی عبارت‌های دعایی کتاب الفهرست)

کلمه امیرالمؤمنین و عبارات دعایی	ردیف	نسخه خطی	تصویر	تصحیح فلوگل	تصحیح تجدد	چاپ دارالمعرفه	تصحیح ترکیه	تصحیح سید
امیرالمؤمنین	۱	ف ۳۴		۳۹	۴۵۴	۵۹	۱۳۱	۰۳
	۲	ف ۳۵		۴۱	۴۶	۶۱	۱۳۵	۱۰۷
	۳	ف ۱۲۶		۱۰۸	۱۲۱	۱۵۷	۳۳۵	۳۳۳
	۴	ف ۱۴۶		۱۲۵	۱۳۹	۱۸۱	۳۸۵	۳۸۹
	۵	ف ۲۳۱			۲۱۴		۵۶۵	۵۹۴
علیه السلام	۱		افتادگی نسخه	؟	؟	؟	؟	۷۰
	۲	ف ۲۱		۳۲	۳۵	۴۹	۱۱۱	۸۵
	۳	ف ۲۲		۳۳	۳۶	۵۰	۱۱۳	۸۸

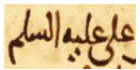
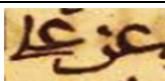
سیمای امیرالمؤمنین علیه السلام ... (مهدی مجتهدی و دیگران) ۲۷۱

کلمه امیرالمؤمنین و عبارات دعایی	ردیف	نسخه خطی	تصویر	تصحیح فلوگل	تصحیح تجدد	چاپ دارالمعرفه	تصحیح ترکیه	تصحیح سید
	۴	ف ۳۴		۴۰	۴۵	۶۰	۱۳۱	۱۰۴/۱
	۵	ف ۳۴		۴۰ علی بن ابی طالب	۴۵	۶۰ علی بن ابی طالب	۱۳۱	۱۰۴/۱
	۶	۳۵		۴۰ رضی الله عنه	۴۶	۶۱	۱۳۵	۱۰۷
	۷	۸۲		۷۶	۸۲	۱۱۳	۲۳۹	۲۳۱
	۸	۹۱		۸۳	۹۱	۱۲۳	۲۶۳	۲۵۵
	۹	۱۰۱		۹۰	۱۰۲	۱۳۳	۲۸۵	۲۸۲
	۱۰	۱۰۴		۹۳	۱۰۵	۱۳۶	۲۹۳	۲۹۱
	۱۱	۱۰۵		۹۴	۱۰۶	۱۳۷	۲۹۵	۲۹۵
	۱۲	۱۰۸		۹۶ کرم الله وجهه	۱۰۸	۱۴۰ کرم الله وجهه	۳۰۱	۳۰۲

۲۷۲ پژوهش‌نامه علوی، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

کلمه امیرالمؤمنین و عبارات دعایی	ردیف	نسخه خطی	تصویر	تصحیح فلوگل	تصحیح تجدد	چاپ دارالمعرفه	تصحیح ترکیه	تصحیح سید
	۱۳	۱۱۲		۹۸	۱۱۱	۱۴۴	۳۰۷	۳۰۳
	۱۴	۱۱۶		۱۰۱	۱۱۴	۱۴۸	۳۱۷	۳۱۷
	۱۵	۱۲۶		۱۰۸	۱۲۱	۱۵۷	۳۳۵	۳۳۳
	۱۶	۱۲۸		۱۱۰	۱۲۳	۱۶۰	۳۴۱	۳۴۰
	۱۷	۱۴۶		۱۲۵	۱۳۹	۱۸۱	۳۸۵	۳۸۹
	۱۸	۱۷۹		۱۵۰	۱۶۷	۲۱۵	۴۵۵	۴۶۴
	۱۹	۱۸۲		۱۵۲ کرم الله وجهه	۱۶۹	۲۱۷ کرم الله وجهه	۴۶۱	۴۷۰
	۲۰	۲۱۳			۲۰۲		۵۲۷	۵۵۸
	۲۱	۲۳۱			۲۱۴		۵۶۵	۵۹۴

سیمای امیرالمؤمنین علیه السلام ... (مهدی مجتهدی و دیگران) ۲۷۳

کلمه امیرالمؤمنین و عبارات دعایی	ردیف	نسخه خطی	تصویر	تصحیح فلوگل	تصحیح تجدد	چاپ دارالمعرفه	تصحیح ترکیه	تصحیح سید
	۲۲	۲۳۵			۲۱۵		۵۶۹	۵۹۹
صلوات الله علیه	۱	۳۴		علیه السلام ۳۹	۴۵	علیه السلام ۵۹	۱۳۱	۱۰۳
رضوان الله علیه	۱	-	افتادگی نسخه	۲۷	۳۰	۴۱	۹۷	۶۹
کرم الله وجهه	۱	-	افتادگی نسخه	۲۷	۳۰	۴۱	۹۷	۷۰
	۲	-	افتادگی نسخه	۲۸	علیه السلام	علیه السلام	علیه السلام ۹۷	علیه السلام ۷۰
	۳	ف ۳۴		کرم الله وجهه ۴۰	کرم الله وجهه ۴۵	کرم الله وجهه ۶۰	کرم الله وجهه ۱۳۱	کرم الله وجهه ۱۰۴/۱
	۴			۱۵۲	علیه السلام ۱۶۹	۲۱۷	علیه السلام ۴۶۱	علیه السلام ۴۷۰
	۵			۱۹۷	علیه السلام ۲۴۷	۲۷۹	۶۶۱	علیه السلام ۶۹۱
رضی الله عنه	۱			رضی الله عنه ۴۰	علیه السلام ۴۶	رضی الله عنه ۶۱	علیه السلام ۱۳۵	علیه السلام ۱۰۷

۲۷۴ پژوهش‌نامه علوی، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

کلمه امیرالمؤمنین و عبارات دعایی	ردیف	نسخه خطی	تصویر	تصحیح فلوگل	تصحیح تجدد	چاپ دارالمعرفه	تصحیح ترکیه	تصحیح سید
	۲			۹۳ رضی الله عنه	۱۰۵ علیه السلام	۱۳۶ رضی الله عنه	۲۹۳ علیه السلام	۲۹۲ علیه السلام
	۳			۱۷۴ رضی الله عنه	۲۲۳ علیه السلام	۲۴۹ رضی الله عنه	۵۹۹ علیه السلام	۶۲۹ علیه السلام
	۴			۱۸۶ رضی الله عنه	۲۳۸ علیه السلام	۲۶۴ رضی الله عنه	۶۳۱ رضی الله عنه	۶۶۷ علیه السلام
	۵			۲۰۶	۲۵۹	۲۹۰	۶۸۷	۲۷/۲
	۶			۲۰۹ (رضه)	۲۶۳ رضی الله عنه	۲۹۵ رضی الله عنه	۶۹۷ رضی الله عنه	۳۸/۲ رضی الله عنه

در جدول فوق عبارت‌های دعایی نسخه خطی چستربیتی و سایر چاپ‌ها با یکدیگر مقایسه شده‌اند و مواردی که عبارات مذکور در چاپ‌ها تغییر یافته، ذکر گردیده است. تحلیل آماری عبارت‌های دعایی نشان می‌دهد بیشترین عبارت موجود در نسخه خطی و حتی چاپ‌های مختلف کتاب *الفهرست*، «علیه السلام» است. در چاپ‌های مختلف کتاب *الفهرست* عبارت‌های دعایی همچون رضی الله عنه، کرم الله وجهه، رضوان الله عنه نیز آمده است در حالی که در نسخه خطی چستربیتی به عنوان کهن‌ترین نسخه موجود از این کتاب فقط سه عبارت امیرالمؤمنین، علیه السلام و صلوات الله علیه وجود دارد و خبری از عبارت‌های دعایی دیگر نیست. لذا دقت در این امر نشان می‌دهد که عبارت‌های مذکور توسط ناسخین و محققین بعدی به کتاب راه پیدا کرده است و علاوه بر این، انتخاب و گزینش این سه عبارت دعایی توسط ندیم می‌تواند دربردارنده نگاه مذهبی خاص او نسبت به امام علی (ع) باشد.

۴. مصحف امیرالمؤمنین (ع)

ندیم در *الفهرست* بر آن است که نگاشته‌ها به زبان عربی در علوم و فنون مختلف را تا زمانه خود ذکر کند. داده‌هایی که ندیم در این کتاب عرضه داشته را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: یکی اطلاعات مربوط به مؤلفان است که معمولاً به آوردن اسم مؤلفان بسنده می‌کند، دوم اطلاعات مربوط به کتاب‌ها است که بیشتر به نام کتاب‌ها اشاره کرده و اطلاعات بیشتری داده نمی‌شود.

حضرت علی (ع) آثاری داشته‌اند که از جمله آن‌ها می‌توان به *مصحف علی (ع)*، کتاب علی (ع)، کتاب *الذیات*، *نهج البلاغه*، *مسند یا مسانید*، *دیوان و قضا* اشاره کرد (Modarressi, ۲۰۰۳: ۱۲ - ۲) ندیم نیز در *الفهرست*، علی (ع) را به عنوان مؤلف معرفی کرده است اما از میان آثار آن حضرت تنها به مصحف ایشان اشاره کرده و پس از یاد کردن از مصحف عبدالله بن مسعود و ابی بن کعب، از مصحف علی (ع) نیز سخن گفته است که چنین است:

علی - علیه السلام - در زمان رحلت پیغمبر - صلعم [صلوات الله] - در مردم حالت بدبینی مشاهده می‌کند و به همین جهت قسم یاد می‌کند که جامه از تن نگیرد مگر پس از جمع‌آوری قرآن و به همین منظور سه روز در خانه نشست و به جمع‌آوری قرآن پرداخت. او اولین کسی است که قرآن را از روی حافظه خود جمع کرد و من نزد ابویعلی حمزه الحسنی - رحمه الله - قرآنی به خط علی بن ابی طالب - علیه السلام - دیدم که چند ورقی از

آن افتاده بود و آن قرآن در نزد خاندان بنو حسن به ارث مانده بود و ترتیب سوره‌های آن چنین است... (ندیم، ۲۰۱۴: ۷۰/۱)

مصحف علی (ع) جزو میراث گران‌بهای عموم امامان شیعه است. وجود این مصحف بر طبق روایات در هر دو مذهب شیعه و اهل سنت مورد تأیید قرار گرفته و غیرقابل انکار است.^۴ (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۲/۲۵۸ - ۲۵۷؛ یعقوبی، [بی‌تا]: ۲/۱۳۵) ندیم به ترتیب سوره‌های قرآن در مصحف علی (ع) برخلاف مصحف عبدالله بن مسعود و ابی کعب اشاره نکرده است و در این باره می‌توان دو احتمال داد نخست اینکه شاید از نظر ندیم این مصحف با دیگر مصاحف یادشده تفاوتی نداشته، چنانکه وقتی در مبحث دیگری از مصحفی که به خط خالد بن ابی الهیاج که از شاگردان حضرت علی (ع) بوده، یاد کرده، باز هم به اختلاف مصاحف اشاره نکرده است (ندیم، ۲۰۱۴: ۱/۱۰۷). اما نظر دیگری که وجود دارد این است که احتمال پاک شدن عمدی ترتیب سوره‌های مصحف علی (ع) از الفهرست ندیم نیز داده می‌شود. چراکه حتی زمانی که ندیم به اسامی گردآورندگان قرآن در زمان پیامبر (ص) اشاره می‌کند ابتدا نام علی (ع) را می‌آورد (همان، ۱/۶۹) و در متن نیز اشاره کرده که علی (ع) سه روز در خانه نشست و به جمع‌آوری قرآن پرداخت و بعد آن را بر مردم عرضه کرد (همان، ۱/۷۰) این تأکید دیگری است بر اینکه از نظر ندیم اولین گردآورنده قرآن علی (ع) بوده و این در حالی است که اهل تسنن ابوبکر را نخستین جامع قرآن کریم می‌دانند و مراد از جمع قرآن به دست علی (ع) را به خاطر سپردن آن دانسته‌اند نه جمع‌آوری آن و از این طریق سعی کرده‌اند این مشکل را حل کنند (ناصحیان، ۱۳۹۱: ۱۱؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۴۲/۳۹۹). شاید همین مطالب به مذاق برخی خوش نیامده و به حذف ادامه روایت ندیم دست زده‌اند. در برخی منابع نقل شده که علی (ع) هنگامی که قرآن را جمع نمودند آن را بر دیگران عرضه کردند اما مردم با استدلال اینکه نزد ما قرآنی است و به این مصحف احتیاجی نداریم آن را نپذیرفتند (ابن دحیه، ۱۴۲۳: ۱/۷۹). اما ندیم به پذیرفته نشدن مصحف علی (ع) در جامعه آن زمان اشاره‌ای نکرده است.

در الفهرست نشانی از دیگر آثار تألیف شده از علی (ع) و سایر ائمه به چشم نمی‌خورد زیرا تا قرن چهارم انتساب این آثار به ایشان مرکزیت نداشته است و نقطه عطف این ماجرا حکومت شیعی مذهب آل بویه است که آغازگر حمایت از شیعیان و آثار ایشان می‌گردد و درست در همین زمان است که آثار منسوب به ائمه مورد توجه قرار گرفته است، (Bernheimer، ۲۰۲۴: ۲۴).

۵. نقش امیرالمؤمنین (ع) در پایه گذاری علم نحو

ندیم در الفهرست در مقاله دوم بابی با عنوان فی اخبار النحویین و اللغویین و أسماء کتبهم آورده است و از نحوه شکل گیری علم نحو سخن گفته و علی (ع) را به عنوان واضع و آموزگار علم نحو معرفی می کند. او برای اثبات آن تعبیر « اکثر العلماء » را به کار می برد چنانکه اشاره می کند: « زَعَمَ أَكْثَرُ الْعُلَمَاءِ أَنَّ النَّحْوَ أَخَذَ عَنْ أَبِي الْأَسْوَدِ الدَّوْلِيِّ وَأَنَّ ابَا الْأَسْوَدِ أَخَذَ ذَلِكَ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ - عَلَيْهِ السَّلَامُ » (ندیم، ۲۰۱۴: ۱/ ۱۰۳).

اگرچه ندیم درباره این مطلب مختصر سخن گفته است اما همین عبارت کوتاه گویای جایگاه ویژه علی (ع) در نزد وی است و ندیم از آن حضرت به عنوان مبدع یک علم یاد کرده است و در ادامه مطالب زیادی را در رابطه با همین علم نحو و تکامل و رواج آن به وسیله ابوالاسود دوئلی آورده است. در واقع ابوالاسود دوئلی نخستین کسی بود که درباره علم نحو تألیف از خود به جا گذاشت و این دستوری بود که امام به او داده بود (سبحانی تبریزی، ۱۴۱۹: ۱/ ۱۱۰؛ افندی، ۱۴۰۳: ۳/ ۲۴).

۶. گونه شناسی آثار علوی در الفهرست

۱.۶ سخنان و مکتوبات علوی:

همان گونه که اشاره شد ندیم از بین آثار امام تنها از مصحف آن حضرت یاد کرده است، اما علاوه بر مصحف یاد شده، شاهد نمونه هایی از آثار هستیم که بحث محوری آن ها علی (ع) است و در الفهرست به آن ها اشاره شده است. سخنان علی (ع) در اوج فصاحت و بلاغت قرار داشته و به مجموعه این سخنان خطب گفته شده است. بحث خطبه نویسی از همان سده های نخستین اسلامی مورد توجه نویسندگان بوده است و بخشی از آن به همت عالم بزرگوار شیعی سید رضی در کتاب نهج البلاغه گرد آمده است، اما بخش زیادی از اصل این آثار باقی نمانده است و اشارات نویسندگان و فهرس نویسان نامی چون ندیم، نمایانگر وجود این گونه آثار در بین نویسندگانی چون مدائنی و هشام بن محمد بن سائب کلبی است.

ندیم آثار فراوانی از ابوالحسن مدائنی (د. ۲۵۰) نقل کرده است. در این میان از کتابی با عنوان خُطْبَ عَلِيٍّ (ع) و کُتُبُهُ عَلَيَّ عَمَّالَهُ (۱/ ۳۱۹) یاد کرده است که نشان می دهد مدائنی مجموعه ای از خطب امام را جمع آوری کرده و در آن نامه های حضرت به والیان و حاکمانش را آورده است. از محتوای دقیق این کتاب اطلاعاتی در دست نیست، اما طباطبایی معتقد است که

این دو، عنوان دو کتاب مجزا هستند نه یکی و چون اصل این کتاب به دست ما نرسیده است احتمال داده‌اند که دربردارنده مجموعه سخنان امام علی(ع) باشد(طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۵۷). بی‌تردید عنوان این کتاب خود گویای محتوای آن است.

۲.۶ فضائل علوی

علی(ع) از بهترین اصحاب پیامبر(ص) بوده است. مجموعه‌ی صفات و ویژگی‌های ایشان در کتاب‌های حدیثی و تاریخی با عنوان فضائل امیرالمؤمنین علی(ع) ثبت شده‌اند و اهمیت بیان این ویژگی‌ها دلیل بر برتری ایشان نسبت به دیگران بوده است (شیخ صدوق، ۱۴۱۷: ۲۰۱). ندیم به کتاب‌هایی که مشتمل بر فضائل علی(ع) است، اشاره کرده که از آن جمله می‌توان از کتاب *فضائل علی بن ابی‌طالب* (۱/ ۳۵۴) اشنانی قاضی نام برد. ابن جعابی قاضی کتاب *ذکر من کان یتدین بمحبته امیرالمؤمنین علی علیه السلام من اهل العلم و الفضل و الدلالة علی ذلک و ذکر شیء من اخباره* را نوشته است (۱/ ۶۹۱). ندیم او را از بزرگان شیعه برشمرده است. از عنوان کتاب برمی‌آید که در رابطه با گروهی از اهل علم و فضل بوده که به امیرالمؤمنین عشق می‌ورزیده و بر وجوب آن دلالت داشته‌اند. ابو قاسم بن عباد در بلاغت و فصاحت و شعر سرآمد زمانه خودش بود ندیم از کتاب *الامامه* او یاد کرده و درباره مضمون و محتوای کتاب به‌صورت کلی گفته است. در این کتاب به بیان تفضیل و برتری علی(ع) پرداخته شده است (همان، ۱/ ۴۱۹). یاقوت از این کتاب تحت عنوان «*کتاب فی تفضیل علی بن ابی‌طالب و تصحیح امامه من تقدمه*» یاد کرده است (حموی، ۱۴۱۴: ۲/ ۶۹۸).

ابن اسکافی در نیمه قرن سوم هجری کتاب بسیار با ارزش *المعیار و الموازنه فی الامامه* را نوشته است و در آن اندیشه‌های معتزلیان بغداد را با محوریت برتری امیرالمؤمنین بر دیگران به نمایش گذاشته است (ابن اسکافی، ۱۹۸۱: ۱۶ - ۵). ابن مرتضی در طبقه هشتم معتزله از اسکافی نام برده و کتاب *المعیار و الموازنه فی تفضیل علی بن ابی‌طالب* را از او دانسته است (ابن مرتضی، ۱۹۶۱: ۸۴). در انتساب این کتاب به ابوجعفر اسکافی یا فرزندش محمد معروف به ابن اسکافی تردید وجود دارد اما با توجه به اینکه ندیم که تقریباً با این فرد معاصر بوده است و علاوه بر این از هر دو آنان نام برده و به آثارشان توجه کرده است (۱/ ۵۹۳)، می‌توان به سخن ندیم استناد جست و محمد بن ابوجعفر اسکافی و نه پدرش را صاحب این کتاب دانست. کتاب *معیار و موازنه* کتابی است کلامی - تاریخی در پاسخ به شبهات العثمانیه جاحظ

سیمای امیرالمؤمنین علیه السلام ... (مهدی مجتهدی و دیگران) ۲۷۹

و ایرادات محدثان بغدادی درباره امیرالمؤمنین علی(ع). موضوع اصلی کتاب تفصیل علی(ع) بر ابوبکر است (محب علیان و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۳).

۳.۶ وقایع نویسی

یکی از اتفاقاتی که مسیر هدایت امت را تعیین کرد واقعه سقیفه بود که بعد از رحلت پیامبر رخ داد و حق خلافت از امام علی(ع) غصب شد. تنها جایی که در الفهرست به واقعه سقیفه اشاره شده است کتاب سَقِیْفَه و بَیْعَةُ اَبی بَکَر نوشته واقدی است (ندیم، ۲۰۱۴: ۱/ ۳۰۹).

در طی تقریباً پنج سال حکومت علی(ع) چند جنگ به وقوع پیوست. جمل، صفین و نهروان از وقایع دوران آن حضرت بودند. در رابطه با این جنگ‌ها کتاب‌های مختلفی نوشته شده است که نام تعدادی از آن‌ها در الفهرست آمده است. از جمله کتاب الجمل و صفین از أَبُو عُبَیْدَةَ مَعْمَرُ بْنُ مُثَنَّى (۱/ ۱۵۱)، کتاب الجمل، کتاب صفین، کتاب اهل نهروان و الخوارج از ابومخنف (۱/ ۲۹۲)، کتاب صفین و کتاب الجمل از نصر بن مزاحم (۱/ ۲۹۴)، کتاب الجمل و کتاب صفین از اسحاق بن بشر (۱/ ۲۹۴)، کتاب الجمل و مسیر عایشه و علی علیه السلام از سیف بن عمر (۱/ ۲۹۵)، کتاب الجمل و کتاب صفین از واقدی (۱/ ۳۰۹)، کتاب الجمل، کتاب الخوارج، کتاب النهروان و کتاب مختصر الخوارج از مدائنی (۱/ ۳۱۹)، کتاب الجمل و کتاب وَفَقَةَ صفین از غلابی (۱/ ۳۳۳)، کتاب الجمل و کتاب صفین از ابواسحاق اسماعیل بن عیسی عطّار (۱/ ۳۳۸)، کتاب صفین و کتاب الجمل از عبدالله بن محمد بن ابی شیبّه (۲/ ۹۹).

۴.۶ مقتل نویسی

از همان سده‌های نخستین اسلامی مقتل نویسی به وجود آمد و اولین نمونه این کتاب‌ها که توسط عالمان شیعی نوشته شد مقتل علی (ع) نام داشت. چه بسا اگر این آثار باقی می‌ماند آگاهی از جزئیات و وقایع مربوط به شهادت امام علی(ع) بیشتر می‌شد اما به نظر می‌رسد شرایط حاکم بر جامعه آن زمان و تعداد معدود این کتاب‌ها به علاوه دشمنی حکومت با ائمه سبب شده تا از کتاب‌های مقتل علی(ع) جز نامی باقی نماند. ابوعبدالله محمد بن زکریا بن دینار غلابی مشهور به ابن زکرویه که از مورخان مطرح امامیه در بصره بوده، اخباری از امام علی (ع) و دشمنان ایشان آورده است (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۲/ ۱۶۱) ندیم به تائید صداقت او در نقل روایت‌ها پرداخته و از کتاب او با عنوان مقتل امیرالمؤمنین علی(ع) یاد کرده است (ندیم، ۲۰۱۴: ۲۰۱۴).

۱/ (۳۳۳). ابومخنف ازدی شیعی که بنا بر نقل نجاشی از اصحاب امام صادق (ع) بوده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۲۰) نیز کتابی با عنوان *مقتل علی (ع)* داشته است که ندیم از آن نام برده است (ندیم، ۲۰۱۴: ۱/ ۲۹۲).

همان‌طور که مشاهده می‌شود در طی سده‌های نخستین هجری شخصیت‌هایی با نیات مختلف دست به تألیف آثاری درباره علی (ع) زده‌اند. با در نظر گرفتن آثار معرفی‌شده در *الفهرست* مشخص می‌شود که بیشتر تک‌نگاری‌ها، مربوط به جنگ‌های سه‌گانه دوران حکومت ایشان بوده است.

۷. گزارش منحصر به فرد ندیم در ارتباط با امیرالمؤمنین

ندیم افزون بر بخش‌هایی که به عالمان شیعه و آثارشان اختصاص داده است در سایر بخش‌های کتاب نیز از شیعیان علی بن ابی‌طالب (ع) یاد کرده است. یکی از این موارد در شرح حال واقدی است که او را نیز شیعه دانسته است. مهم‌تر اینکه او را دارای مذهب نیکو می‌داند که تقیه کرده است. ظاهراً ندیم به این نکته توجه داشته که واقدی به شیعه بودن شناخته نمی‌شود و به همین خاطر تصور کرده که او تقیه می‌کرد یعنی اعتقاد خود را آشکار نمی‌کرد^{۱۵}. به نظر می‌رسد آنچه باعث شده تا ندیم واقدی را شیعه بداند جمله‌ای است که در یکی از آثار او دیده و به این شکل نقل کرده است: «علی علیه‌السلام از معجزات پیامبر (ص) بود چنان‌که عصا برای حضرت موسی (ع) و زنده کردن مردگان برای عیسی بن مریم (ع) از معجزات آنان بود» (ندیم، ۲۰۱۴: ۱/ ۳۰۸).

در آثار به‌جای مانده از واقدی این گزارش ندیم دیده نمی‌شود و ما نمی‌دانیم منبع ندیم چه کتابی است. اما این سخن از زبان هرکسی که باشد اشاره به مسئله مهمی دارد. در منابع آمده است که شخصی از حضرت علی (ع) سؤال کرد که با فضیلت‌ترین منقبت شما چیست؟ حضرت در پاسخ آیه ۴۳ سوره رعد (وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَسْتَ مُرْسَلًا قُلْ كَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا يَّبْنِي وَيَبْنِيكُمْ وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ) را تلاوت فرمودند (فیض کاشانی، ۱۴۱۹: ۴/ ۲۲۰ - ۲۱۸). این آیه زمانی نازل شده که مشرکان از پیامبر (ص) معجزه خواستند و ایشان کسی را معرفی کردند که در نزد او علم الکتاب است برخی مفسران و محدثان برآنند که این فرد حضرت علی (ع) بوده است (ابوالفتوح رازی، ۱۳۶۷: ۱۱/ ۲۴۲).

۸. موضع ندیم درباره محبان و دشمنان امیرالمؤمنین (ع)

ارزیابی و ارزش‌گذاری مؤلفان و نویسندگانی که از اصحاب و شاگردان حضرت علی (ع) هستند نیز از جمله اطلاعاتی است که ندیم در ضمن معرفی آنان و آثارشان ارائه می‌دهد. به عبارت دیگر ندیم نسبت به کسانی که ارادت خاصی به حضرت علی (ع) دارند، رویکرد مثبتی دارد و به هنگام سخن گفتن از اصحاب علی (ع) و نیز شرح آثار آنان همدلی خاصی از خود نشان می‌دهد. چنانچه درباره حسن بن موسی نوبختی ابتدا بیان می‌کند که متکلم و فیلسوف بوده و درباره مذهب وی اشاره می‌کند که معتزلیان وی را از خودشان می‌دانستند و همچنین شیعه او را از خود می‌دانستند ولی او به طرف شیعیان تمایل بیشتر داشت. در ادامه گزارش، ندیم به صراحت بیان می‌کند که چون خاندان آل نوبخت از شیعیان علی (ع) بودند و به آن حضرت و خاندانش ارادت داشتند، به همین دلیل از آنان یاد کرده است (ندیم، ۲۰۱۴: ۱/۶۳۶).

همچنین ندیم از فردی به نام مُفَجَّع یاد کرده که از شاعران شیعه بوده و می‌افزاید که او قصیده‌ای به نام «الأشباه» دارد که در آن علی (ع) را مدح کرده است (همان، ۲۵۵/۱). مُفَجَّع در این قصیده با عنایت به حدیث نبوی «اشباه» و احادیث مشابه، و نیز با استناد به آیات قرآن و حوادث صدر اسلام، به ذکر فضایل و مناقب امام علی (ع) و بیان وجوه شباهت ایشان با پیامبران الهی مبادرت کرده است. او خود، این قصیده را شرح کرده است.^{۱۶} نام بردن از قصیده این شاعر می‌تواند نشان از توجه ندیم به حضرت علی (ع) و اهمیت این قصیده باشد. این در حالی است که او می‌توانست فقط به ذکر کتاب‌های این شخص اکتفا کند.

یکی دیگر از افرادی که ندیم از وی به عنوان اصحاب علی (ع) نام برده، ابوالأسود دوئلی است که به تفصیل درباره این شخص سخن گفته و پس از علی (ع) وی را پایه‌گذار علم نحو دانسته است. ندیم به اختلاف‌نظری که درباره علم نحو و پایه‌گذار آن وجود دارد اشاره کرده و افراد دیگر را هم که احتمال می‌رود مبدع علم نحو بوده باشند را آورده است اما بسیار مختصر و در حد یک سطر از این افراد یاد کرده است. در نهایت اما اشاره می‌کند که ابوالأسود دوئلی پایه‌گذار علم نحو بوده است و او نیز آن را از علی (ع) فرا گرفت.

ندیم برای اثبات این مطلب در بخشی مستقل با عنوان «سبب يدل علی أن اول من وضع فی النحو کلاما ابوالاسود الدؤلی» (۱/ ۱۰۶) از یک سند چهار برگی یاد کرده که حاکی از پایه‌گذاری علم نحو توسط ابوالأسود الدؤلی بوده است (۱/ ۱۰۸).

گزارش‌های ندیم درباره دشمنان علی (ع) نیز قابل توجه است. چنانکه در برخی موارد به هنگام یاد کردن از دشمنان و مخالفان آن حضرت، فساد مذهب یا اخلاق آنان را برمی‌نمایاند. از جمله این افراد نابو عمر محمد بن عبدالواحد بن ابوهاشم، معروف به زاهد است که از شاگردان ثعلب^{۱۷} بوده و ندیم اشاره می‌کند گروهی از علمای حدیث او را سست می‌شمردند و او را به یزید نسبت می‌دادند زیرا بی‌نهایت با علی (ع) دشمنی داشت و همچنین آورده که وی ادعا می‌کرد که شاعر است ولی ندیم با تعبیر جاهل از او یاد می‌کند و برای اثبات سخن خود یکی از شعرهای او را آورده و می‌گوید که «برای نادانی وی همین شعر کافی است» (برای اطلاع بیشتر بنگرید به: ندیم، ۲۰۱۴: ۱/ ۲۳۳-۲۳۰).

ندیم فردی به نام ابو عمر هاشمی را نیز از دشمنان سرسخت علی (ع) می‌داند و از وی با تعبیر «ملعون» یاد کرده و درباره علت مرگ او می‌گوید چون نسبت به علی (ع) بدگویی کرده بود، به همین دلیل در سال ۲۵۰ هجری شیعیان او را از بالای قصر هبیره به پایین انداختند (همان، ۱/ ۴۷۰-۴۶۹).

ندیم همچنین هنگام معرفی اَصَم (د. ۲۰۲) که صاحب آثاری از جمله کتاب تفسیر القرآن و کتاب التوحید بوده، در ابتدا شکیبایی وی را در فقر و تنگدستی ستوده، اما در ادامه تنها عیب او را این مسئله می‌داند که از معدود معتزلیانی است که تمایل به مخالفت با علی (ع) داشته است و همین مسئله موجب شده که معتزلیان وی را از میان مخلصان اخراج کنند (همان، ۱/ ۲۹۵-۲۹۴). او از اساس خلافت امام علی (ع) را صحیح نمی‌داندست و یا مانند جاحظ کتاب العثمانیه را نوشت و به تنقیص حضرت علی (ع) پرداخت و در فضائل حضرت تشکیک نمود و یا آن را غیرمهم جلوه داد (مهدوی و دیگران، ۱۴۰۲: ۱۴).

۹. نتیجه‌گیری

شخصیت بزرگ و برجسته علی (ع) به گونه‌ای است که در طول تاریخ، همواره بسیاری را واداشته که پیرامون شخصیت ایشان قلم‌فرسایی کنند. ندیم از جمله کسانی است که برخی از زوایای زندگی علی (ع) را در آثاری که معرفی کرده به تصویر کشیده است. بررسی‌ها نشان داد که ندیم در الفهرست به نسبت خلفای دیگر نگاه ویژه‌ای به آن حضرت دارد و هنگام نام بردن از ایشان اغلب از عبارات مقدسی که شیعیان برای آن حضرت به کار می‌برند، استفاده می‌کند. ندیم با احترام از دوستداران آن حضرت یاد می‌کند به طوری که گویی خود نیز در زمره آنان قرار دارد. با توجه به اطلاعات کتاب الفهرست و همدلی و همراهی ندیم نسبت به علی (ع) و

شیعیان می‌توان پژوهش مستقلی درباره مذهب ندیم ارائه داد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در تبیین شخصیت علی (ع) در *الفهرست* محتوا یا مطلبی که چالشی را در پی داشته باشد مشاهده نمی‌شود، چنانکه ندیم به مسئله ولایت و جانشینی آن حضرت به طور صریح اشاره نکرده است اما با اشاره به آثار برخی مؤلفان وی را در زمره خلفای راشدین دانسته است که به نوعی حقانیت علی (ع) را در جایگاه امامت و خلافت نشان می‌دهد. در نگاه کلی و بر اساس آنچه که یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد، با بررسی کتاب *الفهرست* می‌توان داده‌های مرتبط با حضرت علی (ع) را در این چند گروه دسته‌بندی کرد:

۱. علی (ع) به عنوان شخص مقدس.

۲. علی (ع) به عنوان یک مؤلف.

۳. علی (ع) به عنوان مبدع علم نحو.

۴. علی (ع) به عنوان موضوع تألیفات گوناگون.

۵. علی (ع) به عنوان معجزه پیامبر (ص).

۶. علی (ع) به عنوان محور گرایش‌ها.

پی‌نوشت‌ها

۱. درباره اینکه ندیم لقب اوست یا پدرش، اختلاف نظر وجود دارد. برای اطلاع بیشتر بنگرید به: ساکت، پایگاه محمد الندیم در کتابشناسی ۳۷ - ۳۳. مطالعه‌ای جامع در این مورد در دست اتمام داریم و در این مقاله عنوان مختار ما «ندیم» است.

۲. گویا قدیمی‌ترین منبع درباره احوال ندیم گزارشی در *معالم العلماء* است (ابن شهر آشوب، ص ۱۴۳). خطیب بغدادی که شرح حال بسیاری از رجال بغداد را در کتاب معروف خود، *تاریخ بغداد*، آورده در مورد ندیم سکوت کرده است. ابن خلکان نیز از او نامی نبرده و کسانی مانند یاقوت نیز که نامی از او برده‌اند (حموی، *إرشاد الأریب إلى معرفة الأديب*، ج ۶، ص ۲۴۲۷) داده‌هایی مجمل و ناقص دارند که برای شناخت ندیم کافی نیست. ابن حجر در همین حد می‌گوید که ندیم کتاب *الفهرست* را در ماه شعبان ۳۷۷ تألیف نموده و در بیستم شعبان ۳۸۵ وفات یافته است (ابن حجر عسقلانی، *لسان المیزان*، ج ۵، ص ۷۲).

۳. با این حال مطالبی در کتاب وجود دارند که به پس از فوت ندیم یعنی بعد از سال ۳۸۰ قمری مربوط می‌شوند (مهدوی راد و شهیدی، ۱۴۰۰، ۱۱). در تعلیل این تاریخ پیریشی گفته‌اند که اساس بسیاری از نسخه‌های *الفهرست*، نسخه وزیر ابوالقاسم حسین بن علی بن حسین مغربی (د. ۴۱۸ ق.) بوده که اضافاتی

بر کتاب ندیم داشته است و با گذر زمان برخی از این زیادات و حواشی به متن اصلی کتاب ملحق شده‌اند (رحمتی، ۱۳۹۵، ۱۶).

۴. طاوسی مسرور و دیگران، پژوهش‌های تاریخی، دوره ۱۴، فروردین ۱۴۰۱، صص ۳۹-۱.

5. Jagot, Shazia, women in the History of Science, UCL Press, 2014

۶. شاهد این معنا نسخه چستریتی است که از روی نسخه اصلی استنساخ شده است (به شماره ۳۳۱۵).

۷. برای نمونه بنگرید به الفهرست: نسخه چستریتی، صص ۱۲۶، ۱۰۸، ۳۵، ۳۴، ۲۱.

۸. درباره روایاتی که بر این مطلب دلالت دارند بنگرید به: امینی، العادیر فی کتاب والسنة والادب، ۵۰۸/۱ و ابن مردویه، مناقب علی بن ابی طالب، ۵۵.

۹. برای اطلاع بیشتر بنگرید به: سید بن طاووس، الیقین باختصاص مولانا علی (ع) بامرة المومنین.

۱۰. در نسخه چاپی پس از ذکر نام ائمه عبارت «رضی الله عنه/ عنهم» - یا کرم الله وجهه - آمده و این کار نویسندگان سنی مذهب است که به عادت دیرینه خود چنین می‌نویسند. شاید همین اتصاف - یا به گفته مؤلفان سنی مذهب، اتهام - ندیم به شیعه بودن سبب بی توجهی به او شده است. نک: الفهرست، مقدمه تجدد، بیست و سه.

۱۱. «کرم الله وجهه فی حق علی بن ابی طالب، حکمة ذالک أن علیاً لم یسجد لصنم قط».

۱۲. بنگرید به ندیم، نسخه چستریتی، صص: ۲۱، ۲۲، ۳۴، ۳۵، ۸۲، ۹۱، ۱۰۱، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۸، ۱۱۲، ۱۱۶، ۱۱۸، ۱۲۶، ۱۲۸، ۱۴۶، ۱۷۹، ۱۸۲، ۲۱۳، ۲۳۱، ۲۳۵.

۱۳. دهخدا، لغت‌نامه، ذیل واژه صلوات‌الله‌علیه.

۱۴. برای اطلاع بیشتر از دیدگاه‌های شیعه و سنی در این مورد بنگرید به: الهام محمدزاده و دیگران، «مصحف حضرت علی (ع) در منابع علم ائمه»، پژوهش‌نامه علوی، سال هفتم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۵، صص ۸۳-۱۰۷.

۱۵. «كان يَتَشَبَّهُ حَسَنَ الْمَذْهَبِ، يَلْزَمُ التَّقِيَّةَ» ندیم، الفهرست، ج ۱، ص ۳۰۸.

۱۶. برای توضیح بیشتر بنگرید به: سیدمرتضی حسینی. «شرح قصيدة الأشباه اثر مُفَجَّع بَصْرِي، شاعر گمنام شیعه»، آینه میراث، ۱۴، ۲، ۱۳۹۵، ۲۳۷-۲۴۸. و نیز الوطیفی، حسین عبد حسین. «قصيدة الأشباه للشاعر المفجع البصري (ت ۳۲۷هـ) (دراسة تحليلية)». مجلة اللغة العربية وادبها، م ۱، عدد ۱۷، يناير، ۲۰۱۳، صص ۱۶۱-۹۶.

۱۷. «غلام ثعلب». خطیب بغدادی، ۱۴۱۷، ۱۵۹/۳.

کتابنامه

قرآن کریم

امینی، عبدالحسین (۱۴۱۶ق)، *الغدير في الكتاب والسنة والأدب*، قم: مركز الغدير للدراسات الإسلامية.
ابن المرتضى، أحمد بن يحيى (۱۹۶۱م)، *طبقات المعتزلة*، تحقيق سؤسنة ديفلد فلز، بيروت: دارالمكتبة الحية.

ابن بابويه، محمد بن علي (1413ق)، *من لا يحضره الفقيه*، چاپ دوم، تحقيق على اكبر غفاري، قم: دفتر انتشارات اسلامي وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم.

_____ (۱۴۱۷ق)، *الأمالی*، قم: مؤسسة البعثة.

ابن حجر عسقلاني، احمد بن علي (۲۰۰۲ م)، *لسان الميزان*، چاپ اول، محقق عبدالفتاح أبوغدة، بيروت: مكتب المطبوعات الاسلاميه.

ابن حجر هيثمي، احمد بن محمد [بی تا]، *الفتاوى الحديثيه*، بی جا: دارالفکر.

ابن خلکان، شمس‌الدین احمد بن محمد (۱۹۰۰م)، *وفیات الاعیان و أنباء أبناء الزمان*، محقق احسان عباس، بيروت: دار صادر.

ابن دحیه، عمر بن حسن (۴۲۳ق)، *من ألقم الحجر إذ كذب وفجر وأسقط عدالة من قال من الصحابة ماله أوجر*، به تحقیق عبدالعزيز فارح، مغرب: مطبعة فضالة.

ابن سعد، محمد بن سعد (۴۱۰ق)، *الطبقات الكبرى*، تحقيق محمد عبدالقادر عطا، چاپ اول، بيروت: دارالکتب العلميه.

ابن شهر آشوب، ابو عبدالله محمد بن علی [بی تا]، *معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعه و أسماء المصنفین قديما و حديثا*، بيروت: دارالاضواء.

_____ (۱۳۷۹ق)، *مناقب آل ابی طالب*، به تصحيح و تعليق سيد هاشم رسولی محلاتی، قم: علامه

ابن طاووس، علی (۴۱۳ق)، *اليقين باختصاص مولانا علی (ع) بإمرة المؤمنين*، قم: دارالکتاب.

ابن عساکر، علی بن حسن (۴۱۵ق)، *تاريخ مدينة دمشق*، تحقيق على شيرى، بيروت: دارالفکر.

ابن مردويه، احمد بن موسى (۱۳۸۲ ش)، *مناقب علی بن ابی طالب*، قم: دارالحديث.

ابوالفتوح رازی، حسین بن علی (۱۳۷۶ش)، *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*، به تصحيح محمد جعفر یاحقی، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.

اسکافی، محمد بن عبدالله (۱۹۸۱م)، *المعیار و الموازنة*، تصحيح محمدباقر محمودی، بی جا: بی نا.

افندی، عبدالله بن عیسی بیگ (۴۰۳ق)، *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*، به تحقیق سید احمد حسینی، قم: منشورات مکتبه آية الله العظمی المرعشی النجفی.

- بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۱۰ق)، صحیح البخاری، مصر: لجنة إحياء كتب السنة حموی، یاقوت (۱۹۹۳م)، معجم الأدباء (إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب)، تحقیق احسان عباس، بیروت: دارالغرب الاسلامی.
- خطیب بغدادی، احمد بن علی (۱۴۱۷ق)، تاریخ بغداد أو مدينة السلام، تحقیق مصطفی عبد القادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- دهخدا، علی اکبر و دیگران (۱۳۷۷ش)، لغت‌نامه دهخدا، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- ذهبی، محمد بن احمد (۲۰۰۳م)، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر والاعلام، تحقیق بشار عواد، چاپ اول، بیروت: دارالغرب الاسلامی.
- رحمتی، محمد کاظم (۱۳۹۵ش)، ندیم و کتاب الفهرست، قم: نشر مورخ.
- زبیدی اندلسی، ابوبکر محمد بن حسن (۱۹۸۴م)، طبقات النحویین واللغویین، محقق محمد ابوالفضل ابراهیم، چاپ دوم، مصر: دار المعارف.
- ساکت، محمد حسین (۱۳۶۸ش)، پایگاه محمد الندیم در کتابشناسی، مشهد: نشر جاوید.
- سبحانی تبریزی، جعفر (۱۴۱۹ق)، تذکرة الأعیان، قم: مؤسسة الإمام الصادق علیه السلام.
- صبیحی، احمد محمود (۱۹۸۵م)، فی علم الکلام ("دراسة فلسفية لأراء الفرق الإسلامية فی أصول الدين" الجزء الأول: المعتزلة)، چاپ پنجم، بیروت: دار النهضة العربية.
- طباطبایی، سید عبدالعزیز (۱۴۱۷ق)، أهل البيت عليهم السلام فی المكتبة العربية، قم: مؤسسة آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث.
- فیض کاشانی، محمد بن مرتضی (۱۴۱۹ق)، کتاب الصافی فی تفسیر القرآن، تحقیق سید محسن حسینی امینی، تهران: دارالکتب الاسلامیة.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، الاصول من الکافی، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیة.
- محمدزاده، الهام و دیگران (۱۳۹۵)، «مصحف حضرت علی (ع) در منابع علم ائمه»، پژوهش‌نامه علوی، سال ۷، شماره ۱.
- محب علیان، هما و دیگران (۱۴۰۰ش)، «نقش ابوجعفر اسکافی (د ۲۴۰ق) در دفاع از حریم علوی»، پژوهش‌نامه علوی، سال ۱۲، شماره ۱.
- مهدوی راد و شهیدی، محمد علی (۱۴۰۰ش)، کتاب شناسی و مأخذ شناسی علوم اسلامی با تکیه بر مطالعات قرآن و حدیث، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- مهدوی، سیدرضا و دیگران (۱۴۰۲ش) «واکاوی زمینه های نگارش اولین کتب فضائل اهل البيت در آثار معتزله»، پژوهش‌نامه علوی، سال ۱۴، شماره ۱.
- ناصحیان، علی اصغر (۱۳۹۱ش)، کاوشی نو در جمع قرآن، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.

سیمای امیرالمؤمنین علیه السلام ... (مهدی مجتهدی و دیگران) ۲۸۷

نجاشی، احمد بن علی (۱۳۹۵ش)، رجال النجاشی، به تحقیق موسی شبیری زنجانی، جماعة المدرسين فی الحوزة العلمية، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

ندیم، محمد بن اسحاق (۲۰۱۴م)، الفهرست، تحقیق ایمن فؤاد سید، لندن: الفرقان للتراث الاسلامی.

_____، (بی تا)، الفهرست، تصحیح محمدرضا تجدد، بی جا.

_____، (۱۸۷۲م)، الفهرست، تصحیح فلوگل، آلمان: لایپزیک.

_____، (بی تا)، الفهرست، بیروت: دارالمعرفة.

_____، (۲۰۱۹م)، الفهرست، ترجمه و تصحیح رمضان ششن، استانبول: سازمان مخطوطات ترکیه.

_____، نسخه خطی الفهرست، کتابخانه چستریتی (ایرلند)، به شماره ۳۳۱۵.

یعقوبی، احمد بن أبی یعقوب [بی تا]، تاریخ یعقوبی، بیروت: دارصادر.

Bernheimer, Teresa (2024), 'Rulers as Authors: 'Alī b. Abī Ṭālib and the Other Twelver Imams' in Fierro, Maribel, Sonja Brentjes, and Tilman Seidensticker, *Rulers as Authors in the Islamic World*, Brill, pp. 9-29. doi.org/10.1163/9789004690615_003

MODARRESSI, HOSSEIN (2003), *Tradition and Survival A BIBLIOGRAPHICAL SURVEY OF EARLY SHI'ITE LITERATURE*, Oneworld Oxford